

AARDRIJKSKUNDIG
WOORDENBOEK

DER
NEDERLANDEN,

BJEENGEBRAGT

DOOR

A. J. van der Aa,

onder medewerking van eenige Vaderlandsche Geleerden.

DETIENDE EN LAATSTE DEEL.

Z EN AANHANGSEL.

A 8068/13

Te Gorinchem, bij
JACOBUS NOORDUYN.

1851.

Z. W. en W. nogmaals aan de Maas, die het van het Noord-brabandsche kant. Heusden scheidt.

Dit kant. bevat de 15 volgende gem.: Zalt-Bommel, Driel, Ammerzoden, Neder-Hemert, Poederoijen, Brakel, Zuilichem, Gameren, Kerkwijk, Heerewaarden, Hurwenen, Hedel en Rossum. Het beslaat, volgens het kadaster, eene oppervlakte van 18,837 bund.; telt 2808 h., bewoond door 3179 huisgez., nitmakende eene bevolking van ongeveer 17,000 inw., die meest in den landbouw hun bestaan vinden en onderscheidene steenbakkerijen hebben.

ZALT-BOMMEL, klass. prov. *Gelderland*, verdeeld in twee ringen; te weten: Tuil en Zalt-Bommel.

Zij bevat 29 gem., met 39 kerken, welke door 31 Predikanten bediend worden en telt 19,600 zielen, onder welke 6500 Ledematen,

ZALT-BOMMEL, ring, prov. *Gelderland*, klass. van *Zalt-Bommel*.

Zij bevat de volgende 14 gem.: Aalst, Brakel, Bruchem-Kerkwijk-en-Delwijnen, Driel, Gameren, Hedel, Heerewaarden-en-Fort St. Andries, Hurwenen, Neder-Hemert, Poederoijen-en-Loevestein, Rossum, Well-Ammerzoden-en-Wordragen, Zalt-Bommel en Zuilichem-en-Nieuwaal.

Men telt daarin 8100 zielen, onder welke 3200 Ledematen, en heeft er 19 kerken, welke door 13 Predikanten bediend worden.

ZALT-BOMMEL, R. K., dek., apost. vic. van 's *Hertogenbosch*, met 3880 zielen, onder welke 4260 Communikanten.

Men telt er de volgende 6 par., als: Ammerzoden, Driel, Hedel, Hurwenen, Rossum en Zalt-Bommel. Men heeft er 6 kerken, en eene kapel te Veld-Driel, bediend wordende door even zoo vele Pastoors en 5 Kapellaans.

ZALT-BOMMEL, gem., in den *Bommelerwaard*, prov. *Gelderland*, arr. *Tiel*, kant. *Zalt-Bommel* (21 m. k., 7 s. d.); palende N. aan de Waal, O. aan Hurwenen, Z. aan Kerkwijk, W. aan Gameren.

Deze gem. bevat de stad Zalt-Bommel en het Schependom; beslaat, volgens het kadaster, eene oppervlakte van 1279 bund. 10 v. r. 20 v. ell.; telt 688 h., bewoond door 743 huisgez., uitmakende eene bevolking van omtrent 3680 inw., die meest hun bestaan vinden in den landbouw en eenen aanzienlijken handel in aardappelen, koren en hooi. Voorts heeft men er eene boek-, plaat- en steendrukkerij, eene zeepziederij, eene bierbrouwerij, vier looijerijen, eenen korenmolen, eene spijker- en vertinde ijzeren pannenfabriek, eene zijdenweverij en fabriek van zijden linten, eene knooienfabriek, zeven cigaren fabrieken, en eene fabriek van cigaren kistjes en tot fineren van mahonijhout. In de ijzerfabriek werken ruim 70 arbeiders en vervaardigen allerhande spijkers, keukengereedschappen, grendels, sloten enz. waarvan verzendingen door geheel Nederland en naar Hannover, de Vrije steden en het noorden van Duitschland geschieden. Vroeger bestonden er nog 1 bierbrouwerij en twee bokkingrookerijen, doch deze hebben sedert eenigen jaren opgehouden te bestaan.

De Herv., die er ongeveer 2500 in getal zijn, onder welke ruim 1000 Ledematen, maken eene gem. uit, welke tot de klas. en ring van *Zalt-Bommel* behoort, en door twee Predikanten bediend wordt. De eerste, die in deze gem. het leeraarsambt heeft waargenomen, is geweest JOHANNES DE VAAL, die in het jaar 1580 herwaarts kwam, en in het jaar 1587 overleden is. De eerste tweede Predikant is geweest JACOBUS SAPIUS, die in het jaar 1684 herwaarts kwam, en in het jaar

1691 naar Dordrecht vertrok. Het beroep geschiedt door den kerkeraad.

Onder de hier gestaan hebbende Predikanten verdienen melding de door hunne schriften bekende ABRAHAM HELLENBROEK van 1692—1699 en RUTGER SCHUTTE van 1757—1742.

De 25 Evang. Luth., die er wonen, maken, met eenigen uit den omtrek, eene filiaal gem. nit, welke ruim 40 zielen telt en waarbij de dienst wordt waargenomen door den Predikant van 's Hertogenbosch.

Na de invoering der Reformatie is, in de eerste jaren, het geestelijk bestuur der R. K. te BOMMEL en in den *Bommelerwaard* zeer moeilijk geweest. Eerst in 1651 is in die landstreek een Missionaris, JOHANNES OOMS, gevestigd geworden, die, onder vele moeilijkheden, alle de overgeblevene R. K. bewoners van de Bommeler- en Tielerswaarden in het geestelijke bediende. In de eerste tijden, werd de R. K. eeredienst voor geheel de Bommelerwaard verrigt op het kasteel van Ammerzoden, aan een R. K. familie toebehoorende. Te voren was er in de stad ZALT-BOMMEL een Missionaris van de orde der Jezuiten geweest, doch voor korten tijd, aangezien men het hem zoo moeilijk maakte, dat hij zich genoodzaakt zag te vlugten: doch in 1663 bekwam ZALT-BOMMEL, hoewel oogluikend, een eigen Missionaris of Pastoor, uit de orde der Minderbroeders, welke Geestelijken, sedert altijd de statie dier stad bestuurd hebben. Omtrent het jaar 1707 is eindelijk aan de R. K. toegestaan eene erkende bidplaats te hebben. De stat., welke tot het apost. vic. van 's Hertogenbosch, dek. van *Zalt-Bommel*, behoort, telt 950 zielen, onder welke 720 Communikanten, en wordt door eenen Pastoor bediend.

De Israëlitien, van welke men er ongeveer 220 telt, maken eene ringsynagoge uit, waarin de dienst door eenen Voorlezer wordt waargenomen.

Men heeft er, behalve de Latijnsche school en de Teekenschool, 8 scholen, als: eene Stads Fransche kostschool voor Jongeheeren, eene Stads Fransche kostschool voor Jongezufvrouwen, eene Stads Nederduitsche school, eene Nederduitsche tusschenschool, eene Armenschool, eene Herhalingschool, eene Bewaarschool en eene Israëlitische-godsdienstige-geädmitteerde Maatschappij-school (voor gegoede, minvermogende en armen kinderen, onder het beheer van eene sub-commissie), welke gezamenlijk door ruim 660 leerlingen bezocht worden.

De stad ZALT-BOMMEL of ZALT-BOEMEL, oodtijds ook wel de HANG-VAN-BOMMEL, doch meestal enkel BOMMEL, en nog bij verkorting veelal dus genoemd, in het Latijn BOMELA, BOMELIUM of BOMELIA SALINARUM, ligt 11 u. Z. W. van Arnhem, 5 u. Z. W. van Tiel, $2\frac{1}{2}$ u. N. van 's Hertogenbosch, 4 u. O. van Gorinchem, $7\frac{1}{2}$ u. Z. O. van Utrecht, op $51^{\circ} 48' 46''$ N. B., $29^{\circ} 55' 1''$ O. L., aan den linkeroever der Waal, over welke men hier met een rijks-gierpont wordt overgezet, en aan den straatweg van Utrecht naar 's Hertogenbosch, in een vruchtbaar oord, alwaar de landen en boomgaarden eene groote verscheidenheid van graan-gewas en ooft voortbrengen.

Volgens KILIAAN zou *bommel* water beteekenen, terwijl het bijgevoegde *zalt*, waarschijnlijk zijnen oorsprong had, doordien het zoute of zeewater in de negende eeuw noch tot aan of voorbij ZALT-BOMMEL met de vloed opstroomde, daar het bekend is, dat in die tijd nog op de Waal zeehonden, bruinvisschen en andere tweeslachtige dieren gevangen

werden. Men paste deze benaming ook op de tollē toe, van welke onder andere de Geervlietsche-tol in de twaalfde eeuw, de tol *in het zouten* genaamd werd, welke hare buitenwachten tot Waalwijk, in Noord-Brabant, had. — Zoo had men ook *zoute* en *zoete* veenen, waarvan de laatste nog in de naam van de stad *Zutphen* is overgebleven. Andere meenen, dat men den oorsprong van het voorzetsel *salt* van de oude Saliërs moet afleiden, waar echter de naam *HANG-VAN-BOMMEL*, welke deze stad in oude brieven draagt, vandaan komt, vinden wij nergens geboekt.

Van het dorp of villa *BOMMEL* geschiedt de eerste melding, op het jaar 850, toen *BALDORICUS* vijf hoeven, aldaar gelegen, aan de kerk van Utrecht opdroeg. Keizer *OTTO II* schonk, in 998, op verzoek van *ANSFRIDUS*, den achttienden Bisschop van Utrecht, aan de kerk van Utrecht in eigendom het geheele regtsgebied over het dorp (*villa*) van *BOMMEL* en al hetgene, dat het rijk daar toebehoorde, als de tol, de munt en gruit; ook al hetgene in dat dorp tot den ban en het regtsgebied behoorde, en het graafschap van graaf *HUMBERTUS (UNNOCH)*, in de gouw Teisterbant gelegen. Daarenboven alle de goederen, die *POPRO*, zoon van *WALGENUS*, in dat graafschap en in dat dorp *Arckel* bezeten had. Deze gift is woordelijk door Keizer *HENDRIK II*, in 1013, bevestigd. Men weet niet in welk jaar en hoe *ZALT-BOMMEL* aan Gelderland gekomen zij, maar de Hertogen van Brabant bezaten nog eenige regten aldaar, in 1196 en 1203; want volgens de verdragen toen gesloten, zullen de Leenmannen van den Hertog, die te *BOMMEL* wonen, aan hem de bede en de diensten van drie voogdelijke geregtsdagen betalen; ten ware de Hertog die aan den Graaf van Gelre, voor zijne dienst, overgave.

Sommigen meenen, dat *ZALT-BOMMEL* door Graaf *OTTO II* tot eene stad verheven is, en met muren omringd, aan dit gevoelen wordt eenig gewigt bijgezet, doordien men in 1276 Schepenen van *BOMMEL* aantreft, voor welchen het kapittel van St. Marie te Utrecht, eene opdracht van goederen deed. Dit is echter niet overeen te brengen, met den brief van Graaf *REINALD*, op St. Luceasdag 1316, gegeven, — waarbij het dorp *BOMMEL* tot eene stad gemaakt wordt, met acht Schepenen, die nevens den Regter over alle zaken vonnissen zullen, behalve over misdaden tegen goddelijk regt, tegen natuurlijk regt en tegen den Graaf, alles achtervolgende de keizerlijke vergunning van 1310, — ten zij men aanneemt, dat die brief, van 1316, eene bevestiging was van vorige regten die niet tot ons gekomen zijn, doch waarvan meer voorbeelden aange troffen worden.

ZALT-BOMMEL heeft, zoo men getuigt, van ouds het regt der munt gehad, waarschijnlijk is het echter, dat dit regt zich alleen tot het maken van koperen penningen bepaalde, van welke er nog exemplaren in penningkabinetten aanwezig zijn; mede bezat de stad het regt, om de axolijnsen op de ingezetenen te leggen, benevens onderscheidene andere aanzienlijke voorregten. Ook bloeide zij eertijds zeer door den koophandel, waaraan hare gelukkige ligging niet weinig toebragt, zoo dat zij zelfs tot het hanzeverbond behoorde. Nadat *FREDRIK HENDERIK*, Prins van Oranje, in 1629 's Hertogenbosch ingenomen had, is *ZALT-BOMMEL* zeer in huizen verminderd; welke vermindering op 500 of 400 geschat wordt. De reden daarvan is, dat, toen 's Hertogenbosch, in plaats van *ZALT-BOMMEL*, tot eene grensplaats gemaakt werd, er na dien tijd zooveel kompaniën niet in bezetting waren als er voorheen regimenten in lagen. Men kan er bijvoegen, dat na dien tijd de koophandel van *ZALT-BOMMEL* en den *Bommelerwaard*, voor het grootste gedeelte naar de Meijerij van

's Hertogenbosch verlegd is geworden. Daarbij komt nog dat er in 1700 eene zandplaat voor ZALT-BOMME geschoten is, die men zegt 280 ell. lang en 125 ell. breed te zijn, welke de schepen belet aan de stad te komen, hetgeen dus de koophandel grootelijks belemmert.

De oude, naar men wil, door Graaf OTTO, in 1229, opgetrokken muur, die nog voor een gedeelte in wezen is, had geen walgang van binnen, en was enkel steil opgetrokken, uitgezonderd aan den rivierkant, waar zij tegelijk tot eenen dijk verstrekte, doch dit gedeelte is geslecht. Gedurende den oorlog tegen Spanje, heeft, hetzij WILLEM I, hetzij zijn zoon, die groote vestingbouwkundige, MAURITS, Prins van Oranje, rondom dezen ouden muur en gracht, eenen geheel nieuwen en hoogen aarden wal doen leggen van zeven bolwerken, waarvan één, nog heden, ter zijner gedachtenis, het Oranje-bolwerk wordt genoemd, en den wal aan elke poort doen versterken, met een ravelijn; ook was weleer rondom de gracht van den wal eene goede conterscarp; daardoor werd die stad aan de landzijde een volkomen vesting. Thans zijn de werken geslecht, fraai beplant en verstreken tot wandelingen en tuinen; de hoofdgracht is nog aanwezig, maar van de buitenwerken zijn geen sporen meer te ontdekken. Van het bastion Oranje heeft men een fraai uitzigt over de rivier, op den Tielerwaard. Tegenwoordig heeft de stad de gedaante van een langwerpig rond; zij had vroeger vijf poorten, als: twee, die op de rivier uitkomen, ten N. de Waterpoort en de Stijgerpoort, en drie aan de landzijde als: ten O. de Oenselsche-poort, ten Z. de Bosch-poort en ten W. de Gamersche-poort; de drie laatstgenoemde bestaan niet meer, zijnde de Oenselsche-poort eene barriere, met ijzeren hekken, en de Bosch-poort, slechts opene deuren met doorgangen. De Gamersche-poort is zonder eenige afsluiting. De lange steenen brug van 10 bogen, welke vóór deze poort lag, is in 1847 afgebroken en thans door eenen dam vervangen, waarover den bovengenoemden klinkerweg geleid is.

Er is eene haven buiten en aan de N. W. zijde der stad, welke zich in de Waal ontlast en vroeger een gedeelte der hoofdgracht uitmaakte.

De stad is luchtig gebouwd, en heeft, met hare ruime en breede straten, wier huizen doorgaans goede tuinen hebben, een vrolijk voorkomen. De voornaamste straten zijn: de Gamersche-straat, de Bosch-straat, de Waterstraat, de Nieuwstraat, de Kerk-straat en de Gasthuis-straat. In de Gasthuisstraat staat een fraaije arduinsteenen pomp, voorstellende eenen meerman ten halve lijve, vasthoudende eene dolphijn, waaruit het water loopt. Men telt er binnen de wallen 675 h. en 5600 inw.

Er zijn twee jaarmarkten, van welke de eene op Pinksteren en de andere in October gehouden worden, ook zijn er twee weekmarkten op Dingsdag en Vrijdag.

Het Oude Stadhuis, dat aan de Markt stond, is in het jaar 1762 afgebroken en op de zelfde plaats een nieuw gesticht, waaraan den 11 April van dat jaar de eerste steen is gelegd. Het is een eenvoudig, doch deftig gebouw, van geschikte kamers en ruime vertrekken voorzien, en prijkkende met een arduinsteenen bordes en een fraai koeptorentje. Onder het Stadhuis is de Hoofdwacht.

De Waag, op de Markt, is een aanzienlijk gebouw, welks bovenkamer vroeger tot vergaderkamer van de schutterij diende en thans gebruikt wordt tot eene Latijnsche-school.

Het Postkantoor is in de Gamersche-straat.

Ook is er eene fraaije gedeeltelijk overdekte Vischmarkt.

De Kazernen, in de *Kerkstraat* en de *Strikstraat*, hebben in 1836 belangrijke verbeteringen ondergaan en een oud Magazijn is toen tot Werkplaatsen voor den garnisoenssmid en geweermaaker ingerigt.

Merkwaardig is ook nog een huis in de *Nonnenstraat*, waar eenmaal de vermaarde MAARTEN VAN ROSSEM gewoond heeft en welks muren, zoo van den voor- als van den achtergevel, ongeveer 1,90 ell. dik zouden zijn; terwijl daaronder kelders gevonden worden, die met onderaardsche gangen enen uitgang zouden gehad hebben in zijne heerlijkheid Rossem, 1½ u. van Zalt-Bommel gelegen.

De Herv. hebben hier eene kerk, de Grootekerk geheeten, staande op een plein, bezijden de *Kerkstraat* en de *Nieuwstraat*, het *Kerkhof* genaamd. Deze is, zoo wegens de oudheid van het metsel- en timmerwerk, als wegens het groote vensterlicht zeer aanzienlijk. Daarbij is zij zich zelve in alle deelen gelijk en van een gelijkvormig maaksel, als zijnde door den zelfden bouwmeester, op den zelfden tijd begonnen en volcindigd, zonder eenige tusschenpozing. Zij is in het jaar 1504 gewijd ter gedachtenis van den H. MAARTEN. Bij de kerk staat een toren, in hoogte den toren van de St. Maartenskerk te Utrecht zeer nabij komende en van den zelfden bouwtrant als den dom van Utrecht en den toren van Rhenen, hebbende drie oingangen. Doch de spits van den Bommelschen toren is in 1558 door den bliksem afgebrand, waarover de Heer JOHAN DE BEIJE, in leven Burgemeester van ZALT-BOMMEL, een fraai jaarschrift heeft gemaakt; hetwelk binnen de kerk op het afbeeldsel van den ouden toren te lezen is:

HÆC HABVIT TVRRIS FASTIGIA FVLMIÑE FLAGRANS
CORRVIT, AC TOTO VERTICE NVDA STETIT

Welk jaarschrift door Jonker ANDRIES SCHADÉ VAN WESTRUM aldus vertaald is:

VOOR DAT HET BLIXEMS VUUR ZIEN' HOOCHE STAEC IN BRANT.
ZOO STOND DIT SCHOONE SPITS HIER PRACTIG OP GEPLANT.

In de gemelde kerk was een kapittel van 10 Kanunniken; hetwelk GERRIT VAN NASSAU, Schatmeester der Utrechtsche kerk en BAREND VAN VUEREN, Kanunnik van St. Pieterskerk te Utrecht, volgens MIRAEUS gesticht hebben, in het jaar 1505. De kerk is ruim; rust op twee rijen zware kolommen, en bevat een der schoonste orgels van het Rijk, in eenen modernen stijl opgetrokken. Ook ziet men thans in het westelijk gedeelte een muurschilderwerk, voorstellende de H. CHRISTOPHORUS, dragende het kind Jezus door het water, in natuurlijke grootte; hetwelk voor eenige jaren, bij het witten der muren ontdekt is.

Vroeger hadden de Herv. hier uog eene kerk, in de *Gasthuisstraat*, de Kleine-kerk geheeten, doch deze wordt sedert het jaar 1830 niet meer tot godsdienstoefening gebezigd, en is aan het Gasthuis, waaraan zij ook eertijds behoord heeft, in koop afgestaan, ten einde aan dat gebouw te worden aangetrokken. Zij heeft eenen hoog opgaanden sierlijken toren, waarin een zeer welluidend klokkenspel is, hetgeen gehouden wordt voor het beste, dat langs de Waal wordt aangetroffen, en waarvan het uurwerk bij het slaan eenige ruitertjes te paard in beweging brengt. Vóór het jaar 1850 werd in deze kerk des winters Zondags avonds en des zomers in de week door de Hervormden gepredikt, ook namen de Evangelisch-Lutherschen er hunne godsdienst in waar. Sedert het genoemde jaar houden deze laatsten hunne godsdienstige vergaderingen in de Grootte kerk der Hervormden.

Toen den R. K. was toegestaan te ZALT-BONNEM eene bidplaats te hebben, hebben zij daartoe van zekere jufvrouw TEN OEVER een huis eerst gehuurd en daarna gekocht. Deze bidplaats is in een nieuw kerkenhuis veranderd, in 1781, op den grond daartoe verleend door THEODORUS OTTO Med. Doctor en Professor, zijnde dit een langwerpig vierkant, in- en uitwendig fraai gebouw, in de *Oliestraat*, met eenen kleinen, vierkanten toren, een orgel en een altaar.

Men had er vroeger mede een klooster van Reguliere Kanunniken St. Peterspoel, geheeten, waarvan men thans de juiste standplaats niet meer weet aan te wijzen, en een klooster van Reguliere Kanunnikessen, in de *Nonnenstraat*, Maria-Magdalena-klooster geheeten, waarvan de gebouwen thans tot geweermakerswinkel dienen (1).

De Synagoge, in de *Kloosterstraat*, is een klein, doch doelmatig ingerigt gebouw.

Onder de *liefdadige* gestichten verdient vooral melding het Gasthuis, in de *Gasthuisstraat*, zijnde een prachtig gebouw, met ruime zalen, en dienende ter verpleging van zieken van alle gezindten, ten getale van 25; terwijl het ook buiten 's huis hulp verleent.

Het Hervormde Weeshuis, op het *Kerkhof*, is een ruim gebouw, waarin gemiddeld een getal van 150 kinderen zouden kunnen verpleegd worden, doch, bij gebrek aan de noodige fondsen, worden de weeskinderen naar Frederiksoord gezonden, en het weeshuis tot Bewaarschool bezigt.

Het Oude Mannen- en Vrouwenhuis, in de *Nieuwstraat*, is een ruim en goed ingerigt gebouw, met 17 vertrekken, waarin 5 mannen en 20 vrouwen zijn opgenomen.

Men heeft er een Departement der Maatschappij: *Tot Nut van 't Algemeen*, dat den 20 November 1817 is opgericht, ruim 80 Leden telt en in een eigen gebouw, in de *Kloosterstraat*, vergadert.

Bovendien zijn er: Afdeelingen van het Nederlandsch Bijbelgenootschap, van het Nederlandsch Traktaatgenootschap, van het Nederlandsch Zendelinggenootschap en van Christelijk Hulpbetoon.

Aan de Latijnsche school wordt door eenen Rector aan 12 leerlingen onderwijs gegeven. Onder de hier geweest zijnde Rectoren verdient melding de door zijne schriften bekende JANUS MARIUS HOOGVLIET, die hier van 1822 tot 1829 geweest is.

De Teekenschool telt 25 leerlingen; de Stads Fransche kostschool voor Jongeheeren heeft 40 leerlingen; de Fransche kostschool voor Jongejufvrouwen 25 leerlingen; de Stads Nederduitsche school 80, de Nederduitsche tusschenschool 60, de Stads Armenschool 250 leerlingen; de Herhalingschool, welke alleen des zomers gehouden wordt, 40 leerlingen; de Bewaarschool, 133 kinderen, en de Israëlitische school, 35 leerlingen.

ZALT-BONNEM is de geboorteplaats van GIJSBERTUS MASIUS, eigenlijk GIJSBERT MAAS, den vierden Bisschop van 's Hertogenbosch, † 11 Julij 1614.

Van de Godgeleerden: GERARDUS MORINGUS, in 1556, als Professor in de theologie in de abdij van St. Truijen, in het toenmalig bisdom Luik, na eerst die zelfde waardigheid in de abdij van

(1) Zie daaromtrent meer omstandig onze art. MARIA-MAGDALENA-KLOOSTER ST. en PETERSPOEL (ST.)

St. Geertruida te Leuven, bekleed te hebben; ADRIANUS BUURT, geb 27 Mei 1711, † 25 December 1781, als Predikant te Amsterdam, en HERMANNUS ROYAARDS, geb. 7 April 1753, † 5 Januarij 1825, als Hoogleeraar in de Godgeleerdheid en Akademie-prediker aan de Hoogeschool te Utrecht.

Van de Regtsgeleerden: THOMAS VLAS, gezegd LINNEUS, Raad van HENDRIK, Graaf van NASSAU, Heer van Breda, geb. omstreeks 1560, JAN VAN GLUMMER, Raadsheer in het Hof van Gelderland, en WILHELMUS CUP, † in 1669, als Hoogleeraar in de Regten te Franeker.

Van den Grieksche Letterkundige: LAMBERTUS BARLEUS (LAMBERT VAN BAARLE), geb. in 1595, † 17 Junij 1663, als Hoogleeraar in de Grieksche taal te Leyden.

Van den Geschiedschrijver HENRICUS BOMMELIUS, (HENDRIK VAN BOMMEL), die omtrent het jaar 1530 geleefd heeft.

Van de Staatslieden: ELBERTUS LEONINUS (ENGELBERT DE LEEUW), geb. in 1519 of 1520, † 6 December 1598, als Kanselier van Gelderland en Mr. JACOB ABRAHAM UITENHAGE DE MIST, geb. 20 April 1740 † 5 Augustus 1825, als Lid van de Eerste kamer der Staten Generaal.

Van den Krijgsmann MAARTEN VAN ROSSEM, geb. in 1478.

Van de Schilders: NICOLAAS VAN RAVESTEIN, geb. in 1601, † in 1750; JOHANNES VORSTERMANS, geb. in 1645; GERHARD HOET, geb. in 1648, † in 1755; diens zoon HENDRIK JACOB HOET, geb. in 1693, † in 1755; HENDRIK SOUKENS, geb. in 1680, † in 1711, en diens broeder GIJSBERT SOUKENS, geb. in 1685.

De stad ZALT-BOMMEL is dikwerf zeer diep in de Geldersche oorlogen gewikkeld geweest.

In het jaar 1286 deed de Hertog van Brabant eenen inval in het Land-van-Overmaze. Hertog REINALD VAN NASSAU zocht den Brabander wel te keer te gaan; doch zijne magt was te zwak. De Hertog van Brabant, duchtende, dat zijne partij zich bij Tiel te veel versterken zou, verzoon, om zulks te ontgaan, dat het land van BOMMEL een Brabandsch leen was, waarvan de Gelderschen de leenverheffing verzuimd hadden, en eischte het dus voor zich. Graaf REINALD, vrezende voor het verlies van zulk een gewichtig deel, bragt al zijne magt en ook die van zijne vrienden bijeen, om den overkant te bewaren. Die van ZALT-BOMMEL ontvingen en erkenden echter den Hertog van Brabant voor hunnen Heer, ofschoon de Gelderschen in hun gezigt waren.

In den twist tusschen vader en zoon, te weten de beide REINALDS VAN NASSAU, deden de Heeren VAN BUREN en ARKEL, in 1309, eenen inval in den Bommelerwaard, waarbij de stad geheel geplunderd en verwoest werd.

In 1363 werd ZALT-BOMMEL, door Hertog EDUARD, belegerd en ingenomen, en alle de Brabanders van daar verdreven.

Drie jaren daarna werd zij beklommen door GOOSEN VAN VARIK, die zich met eenige Heekerschen vereenigd had. Hertog EDUARD, hier van berigt krijgende, kwam met allen spoed derwaarts, heroverde de stad, en deed de Heer van PARWYS en andere Brabanders onthoofden; de Heer van VARIK was des nachts de stad ontvlugt. In 1572 werd zij door den Graaf van Blois ingenomen; de burgers moesten aan hem opbrengen 6000 gulden, tot straf dat zij hem niet voor Hertog van Gelder hadden willen erkennen.

In het jaar 1477 trokken die van ZALT-BOMMEL, met eenigen van Wageningen, bij loting uit, onder hunnen Burgemeester HAGESTOUT, met oogmerk, om eenige dorpen, in den omtrek van Buren, onder

bedwang te houden; maar zij werden door den Heer van IJsselstein, die bij Ravensway in hinderlaag lag, onverwacht verrast. Verschillend zijn de verhalen daarvan: deze zeggen, dat zij vlugten; anderen, dat zij IJsselstein in het open veld geslagen hadden.

Toen in het jaar 1481, MAXIMILIAAN, Aartshertog van Oostenrijk, en zoon van Keizer FREDERIK III, in huwelijk hebbende MARIA VAN BOURGONDIË, zich gereed maakte, om, met een magtig heir, dat te 's Hertogenbosch, Gorinchem en elders in winterkwartieren gelegen had, zijne aanspraak op Gelderland te doen gelden, was hij verzeld van vele aanzienlijke mannen. Zijn leger kwam in den Bommelerwaard, en een goed gedeelte daarvan in de stad, terwijl die van ZALT-BOMMEL bezig waren met den naamdag van St. IGNATIUS te vieren. Ongelooflijk snel waren de burgers in het geweer, en joegen de overvallers met bebloede koppen en met schande beladen de stad uit; ter gedachtenis daarvan leest men boven de Boschpoort: *IGNACII VIR LVCESCIES BOMEL EXCVLIT HOSTES.*

Het volk van den Aartshertog, om dezen blaam uit te wisschen en ZALT-BOMMEL te benaauwen, overweldigde, in de Bommelerwaard eenige welgelegene plaatsen en heerenhuizen, waaronder ook het slot Hemert, op de Maas gelegen; daardoor grootelijks de toevoer naar de stad verhinderende. ZALT-BOMMEL hierdoor de dringendste levensbehoeften missende, was genoodzaakt op andere middelen te denken, te meer toen er berigt kwam, dat Nijmegen, Tiel en andere steden genegen waren, om de magt van den Hertog niet te gevoelen. Dus zonden zij dan ook hunne gemagtigden naar 's Hertogenbosch, om MAXIMILIAAN en MARIA in hunne waardigheden te erkennen. Dit geschiedde den 27 April 1481. De gemaakte vrede was van geen langen duur. Hertog ALBERT VAN SAKSEN deed, in 1497, eenen inval in den Bommelerwaard, nam het Reguliers-klooster en andere plaatsen ter benaauwing van de stad in; doch geen kans ziende, de stad te overweldigen vond hij zich gedrongen op te breken. In het jaar 1504 zond Keizer MAXIMILIAAN, RUDOLPH VAN ANHOLT, een Duitsch vorst, en in zijnen tijd een aanzienlijk krijgsman, met een leger naar BOMMEL; doch, wat moeite hij ook aanwendde, hij moest mede zonder de stad overweldigd te hebben, vertrekken. In het volgende jaar besloot Koning FILIPS, voornemens zijnde, zich naar Spanje te begeven, door magt van wapenen, zich van het bezit van Gelderland te verzekeren. Naar alle oorden van de Nederlanden deed hij brieven afsgaan, eischende van zijne leenmannen geld en volk en de nalatigen met zware boeten bedreigende. Door dit middel een aanzienlijk leger bijeengebragt hebbende vertrok hij daarmede naar Gelderland en belegerde de stad BOMMEL, welke hij geweldig deed beschieten. Of dit beleg hem te lang in zijn voornemen opgehouden hebbe, of dat hij geen kans zag de stad te bemagtigen, valt niet te beslissen, zeker is het, dat hij die belegering in eene omsingeling veranderde en twee blokhuisen voor de stad opwierp, zoodat niemand er kon in- of uitkomen. Maar toen hij zag, dat hij door de welgemoedheid en eensgezindheid der burgers en soldaten veel volks verspilde, en er geen kans was, om de stad meester te worden, besloot hij die bezet te houden, en met het overige zijns legers, naar Arnhem te trekken, hetwelk hij bemagtigde, waarop Harderwijk, Wageningen, Elburg en Hattem volgden, en daarna Doetinchem, Lochem en Groenlo. ZALT-BOMMEL had reeds een beleg van drie maanden verduurd en zou zich nog niet overgegeven hebben, had niet Hertog KAREL, die zich reeds onderworpen had, de burgers met tranen in de oogen daartoe bewogen. Hertog KAREL

VAN EGMOND, speelde echter den geveinsde, want zoo haast was FILIPS, in het volgende jaar, niet naar Spanje vertrokken, of hij vond middel, om vermomd in Gelderland te komen, en toonde toen weinig acht te slaan op het gemaakte verbond; integendeel maakte hij zich meester van onderscheidene steden, en kwelde niet alleen FILIPS, maar ook zijnen opvolger KAREL V. Om meester van ZALT-BOMMEL te worden bediende hij zich van DIRK VAN HAAFTEN, een Geldersch Edelman, die onderscheiden goederen zoo in den Tieler, als in den Bommelerwaard bezat. Deze had zich voorzien van een voerschip, dat van binnen opgepropt met volk, en van boven met rijsbossen bedekt was; daarmede vertoonde hij zich 's morgens vroeg voor de Waterpoort te BOMMEL. De Edelman zelf was gekleed als een koopman; toen de portier hem vroeg, wat hij geladen had? was het antwoord: *rijsen*. Dit was de leus voor de zijnen, die van binnen begonnen op te rijzen en op den wal sprongen; zij ontweldigden den portier de sluitels, openden de poort, en drongen met een groot geschreeuw van *Gelre! Gelre!* de stad in. De Bourgondische bezettingen, die op het slot, in plaats van in de stad, lagen, waren meest op roof uit. De burgers vielen VAN HAAFTEN terstond toe, en hielpen de bruggen van het slot afbreken; zij, die er zich op bevonden, gaven zich den 28 Januarij 1511 over.

In Februarij van dat jaar trok Hertog KAREL VAN GELDER, met eene groote magt, waarbij ook vele Bommelsche burgers waren, naar Heukelom; doch om het in te nemen vonden zij meer tegenstand dan zij verwacht hadden. Die van Heukelum versloegen er 500, onder welke velen van deze stad. Den 27 Augustus van dat zelfde jaar deden zij eenen togt in de Landen van Heusden en Altena, en brandden het dorp Aalburg, dicht onder Heusden, af, alsook het dorp Andel, onder Altena; den 8 Januarij van het volgende jaar leidden zij het dorp Engelen in kolen, en den 25 van die maand de dorpen Geffen en Nuland.

Omstreeks Paschen van het jaar 1512 trok de burgerij van 's Hertogenbosch uit om ZALT-BOMMEL te benaauwen, en over het veer te Oijen, aan de Geldersche zijde, een blokhuis op te rigten; hetwelk, in geval het volmaakt had kunnen worden, van groote dienst zoude zijn geweest; doch het werd niet voltooid, deels om de oneenigheid, welke men met de soldaten had, die, eene maand loon vooruit begeerden, hetgeen, om het onvermogen der stad, onmogelijk was te doen, deels omdat de Gelderschen het stadje Megen aan den Brabandschen oever der Maas, ingenomen en verbrand hadden.

In het jaar 1525 staken die van ZALT-BOMMEL den brand in het dorp Orten, voor de poorten van s' Hertogenbosch. In 1527 ontnamen zij die van s' Hertogenbosch een schip geladen met vijgen en rozijnen.

In het volgende jaar namen de Gelderschen nog onderscheidene geladene schepen, die uit Holland kwamen en te s' Hertogenbosch te huis behoorden. Ook namen zij, in het begin dezes jaars, vele Brabandsche kooplieden die van de Frankforter mis terug kwamen, gevangen. De meeste hunner waren burgers van Antwerpen en s' Hertogenbosch. De Regering dier steden hierover gebelgd, bragten in aller ijl een hoop volks bijeen, waarmede zij eenen strooptogt in Gelderland deden, en schreven brandschattingen uit tot Zutphen toe. ZALT-BOMMEL, mogelijk beducht, dat het haar gelden zoude, zond eenige gemagtigden naar s' Hertogenbosch, om een bestand te maken. Doch deze werden aldaar kwalijk bejegend, en men zond hen met dit ruwe antwoord terug:

„Dat zij eerst hunne vestingwerken en wallen zouden slechten en dan over een bestand komen spreken.” De stad bleef toen evenwel ongemoeid.

In Julij 1572 namen eenige Gorkummers, ondersteund door vele uitgeweken Bommelaars, na eenen der poorten opengeslagen te hebben, de stad voor den Prins van ORANJE in. Dan, zich te zwak bevindende zonden zij om meer volk naar Gorinchem; vandaar deed men hen eenige Hoogduitschers en 50 Walen toekomen, die, zoodra zij in de stad kwamen, naar de kerk liepen en de beelden verbraken. De burgerij, hierover aventuroord, liep te zamen, en joeg dien hoop weder de stad uit. DIRK VAN HAAFTEN, een kleinzoon van den bovenvermelde, maakte zich, met eenige uitgewekene burgers, op den 1 Augustus 1572, van de stad meester; en ofschoon de heeldstormers bijna alles bedorven hadden, wist echter VAN HAAFTEN de burgers in zoo verre te bevredigen, dat zij zich onder de regering van Oranje begaven, wordende er ook toen de Hervormde godsdienst ingevoerd.

Twee jaren later werd ZALT-BOMMEL door BEQUEERS met groote magt belegerd. Binnen de stad bevond zich VAN HAAFTEN, met vier vendelen Schotten, onder den kolonel BALFLEUR, die, met de burgerij volkomen eensgezind waren, om de stad tot het uiterste te verdedigen. De Spanjaarden wierpen zeven schansen aan de zijde van den wal op, en beschoten de stad allerhevigst; doch konden van daar meer schade aan de huizen dan aan de stadsmuren toebrengen. En hoewel die van binnen hem meer nadeel toebagten, dan hij hun van buiten, zagen zij echter geen kans om zijne werken te vernietigen of hem er uit te jagen. Alzoo vreezende van, even als te Leyden, door honger benaauwd te zullen worden, vermits zij geen ontzet te wachten hadden, namen zij het mannelijk besluit, om den dijk door te steken en den vijand te doen verdrinken of te doen vlugten, hetgeen hen ook gelukte. Na den gemelden 1 Augustus 1572, waarop ZALT-BOMMEL, door VAN HAAFTEN ingenomen was, en den eed aan ORANJE had gedaan, een tijd toen in Gelderland nog niemand zich tegen de Spaansche tirannij durfde verzetten, zijn de Bommelaars, de eerste in die provincie geweest, die in het verbond met Holland en Zeeland getreden zijn, om gezamenlijk de goede zaak van vrijheid en godsdienst voor te staan en daarvoor te ijveren. Hierom heeft ZALT-BOMMEL dan ook de eer gehad, met de gemelde provinciën, in alle zoo binnenlandsche als buitenlandsche handelingen, als een lid van een en het zelfde ligchaam aangemerkt te worden, hetwelk zich noemde: *De Ridderschap en de Steden van Holland en Zeeland en hare geassocieerden Steden van Bommel en Buren*, diensvolgens wilden die van ZALT-BOMMEL mede begrepen zijn in het verbond van vereeniging, den 25 April 1576 tusschen Holland en Zeeland te Delft gesloten, doch werd daarin niet toegelaten.

Daarenboven hebben, onaangezien de Pacificatie van Gent, die van ZALT-BOMMEL zich altoos aan de zijde van ORANJE en de Staten gehouden. Nogthans vindt men aangeteekend, dat zij eenige zwaarigheid maakten om de satisfactie of voldoening van den Prins van ORANJE aan te nemen; vermits zij oordeelden, dat eenige punten daarvan strijdig waren met 's lands regten; verklarende zij evenwel volmondig, te zullen blijven bij de aangenomene Unie, en bereidwillig te zijn tot het afzweren van den algemeenen vijand.

In het jaar 1579 nam de stad dan ook een werkzaam deel, om de nadere vereeniging tusschen de provinciën in Gelderland te bevorderen.

Omtrent dezen zelfden tijd maakte de R. K. aldaar eenige beweging, doch Heer FILIPS VAN DER AA, versterking van volk in de stad hebbende weten te krijgen, herstelde de rust spoedig.

In het jaar 1587 klaagde de regering van ZALT-BOMMEL, bij den Graaf VAN LEICESTER, over de kwade betaling van het garnizoen, waarop de Graaf ten antwoord gaf: »Wat ligt u aan dat van HONENLOHE gelegen, »neemt Engelsch garnizoen in, en ik zal mij zelf ten borg stellen, »dat zij alle maanden prompt betaald zullen worden.» Zij daarentegen zeiden. »Wij hebben een goed volk bij ons, dat zich met onze burgers goed verdraagt, wij zouden daarin niet gaarne verandering »maken.»

Op den Geldersche landdag, welke in December 1595, te Arnhem gehouden werd, handelde men onder anderen over de hereeniging van ZALT-BOMMEL en den Bommelerwaard, die zich nog als verbonden aan Holland wilde gehouden hebben, met het hertogdom Gelder; waartoe eindelijk eene schikking beraamd werd, in welke men wederzijds genoegen nam.

DON FRANCISCO DE MENDOZA, Admirant van Arragon, ondernam in 1599 het beleg van ZALT-BOMMEL. Hij kwam den 15 Mei, met het leger, voor de stad, deed zijn volk, dat uit 's Hertogenbosch, langs eene schipbrug, bij Crevecoeur, over de Maas gelegd, van voorraad voorzien werd, terstond arbeiden, om de stad te naderen. Ook deed hij eenen aanval op de buitenwerken der stad, doch werd, met groot verlies, afgeslagen. Daarbij besprong Prins MAURITS de vijandelijke loop-schansen, waarbij van wederzijde, eenige schade geleden werd. Het beleg werd flauwelijk voortgezet tot op den 15 Junij, wanneer de vijand, met stille trom van voor de stad oprak en tot bij Rossum terug week. Nadat de Prins nu ZALT-BOMMEL genoegzaam versterkt had, legerde hij zich op het eiland Voorne, alwaar hij de schans, vroeger gesticht, aanmerkelijk verbeterde.

De oneenigheid, welke er tusschen ZALT-BOMMEL en het overige gedeelte van Gelderland, omtrent 50 jaren achtereen geweest was, werd in het jaar 1602 door een verdrag weggenomen.

In het jaar 1672 hielp ZALT-BOMMEL weder rijkelijk den last des oorlogs dragen. Sedert den Munsterschen vrede waren de werken dier stad, even als die van andere steden, zoodanig veronachtzaamd, als ware men zeker geweest nimmer weder in oorlog te zullen geraken. Toen deze op nieuw uitbarstte, waren de borstweringen in der haast een weinig verbeterd; maar de wallen hadden palissaden noch stormpalen. De gracht bij de wallen was zoo diep en zoodanig met ruigte bewas-schen dat het gevogelte er zijn verblijf in hield. In het magazijn waren geen 7000 pond buskruid en slechts eenige weinige musketten. Op aanhoudend verzoek van de stedelijke regering, zond de Raad van Staten, den 17 Julij, nog 7000 pond buskruid, drie duizend pond snaphaankogels en drie duizend pond lont. Deze voorraad was zoo onachtzaam uit de oorlogschepen geligt, dat men naderhand den Heer CONNELIS DE WITT beschuldigde, als of hij dien nutteloos had gebruikt, met oogmerk om de noodige krijgsbehoefsten van 's lands schepen te verspillen. Het geheele garnizoen bestond uit 250 man en de burgerij, verdeeld in vier kompagnien, kon nog geen 500 man uitmaken. Op den 24 Julij hoorden die van ZALT-BOMMEL, hoe in Holland voor de bevordering van Prins WILLEM III geijverd werd. Des nachts ten elf ure kwam een groot aantal mannen en vrouwen bijeen; klopte alle de Regenten op, en begeerden dat zij zich terstond naar het raadhuis

zouden begeben, om den Prins tot Stadhouder te verkiezen, dreigende, indien zij weigerden, hen allen den hals af te snijden. In deze verwarring begaf de Regering zich naar het raadhuis. Zekere HENDRIK DE WAAL deed toen, uit naam van de geheele burgerij, het gemelde verzoek. De Regering gaf zeer bescheiden ten antwoord, dat de geheele provincie Gelderland, veel min zij, daar immer tegen geweest waren; maar dat zij vreesden, dat Zijne Hoogheid, nu Nijmegen reeds door de Franschen belegerd was, voor welk lot zij ook duchten, dit ambt niet zou willen aanvaarden, te meer daar ZALT-BONNEL de eenige plaats in Gelderland was, die de vijand nog niet bezet had. Dan, op aandrang der burgerij, werden terstond de Burgemeesters KAREL VAN OMMEREN en JOHAN GEISWEIT, uit den Raad, benevens AEGIDIUS MESTEKER, en LEONARD GORIS, uit de burgerij, gemagtigd, om naar Gorinchem te gaan; aldaar of elders Zijne Hoogheid af te wachten, en bij hem aan te houden, alsmede te vernemen, of het den Prins welgevallig zijn zou, dat hem, bij speciale akte, onder stads-zegel, de waardigheid van Stadhouder opgedragen werd. Den 16 vonden de Afgezanten Zijne Hoogheid te Bodegraven, van wien zij, op hun gedaan voorstel, ten antwoord kregen, dat hem te over bekend was, hoe veel den Staat aan het behoud van ZALT-BONNEL gelegen was; dat het hem smartte te moeten hooren, dat zulk eene stad niet beter voorzien was, en dat hij zich nog niet in staat bevond, om behoorlijken bijstand te zenden, doch dat hij, wat in zijne magt was, zou aanwenden, om ZALT-BONNEL te bewaren. Ook toonde de Prins zich niet ongenegen, om de gemelde akte, als hem die gezonden mogt worden, te aanvaarden. De maarschalk DE TURENNE, voor Koevorden liggende, deed de stad den 14 Julij opeischen, en drie dagen daarna aan de Regering een brief ter hand stellen, waarbij hij beloofde, de stad te zullen sparen, indien zij zich gewillig overgaf, doch dat zij anders gevaar liep van verwoest te worden. Op dien zelfden dag werden uit BONNEL naar den Prins afgevaardigd, de Predikant SAMUEL WESSELIUS en eenigen uit de burgerij; eensdeels, om ernstig om hulp te verzoeken; ten anderen om Zijne Hoogheid de stadhoudelijke waardigheid op te dragen. Middelerwijl verschenen de Franschen den 20 voor de stad; TURENNE deed haar andermaal opeischen en vorderde dat de Gedeputeerden over een door hem voor te stellen verdrag, zouden handelen. Doch een en ander werd hem, na rijp beraad van de Regering, alsmede van den Kommandant VAN LEEUWEN en de voornaamste ingezetenen, geweigerd. Binnen ZALT-BONNEL waren eenige ongetrouwe burgers, die aan TURENNE eene juiste kaart van de ligging der stad en hare sterkte bezorgd hadden, met aanwijzing waar zij het zwakste was. Deze deed de Maarschalk aan de Regering vertoonen; doch ook dit deed hen niet van besluit veranderen. Op de Waal, voor de stad was een uitlegger geplaatst, die de Franschen veel nadeels toebragt; doch ongelukkig geraakte deze door eigen kruid in brand. Tegen den avond zond TURENNE andermaal, door eenen trompetter, eenen brief, om die van ZALT-BONNEL tot de overgave te noodzaken, met bedreiging, dat bij weigering van dien, de stad nog dien zelfden nacht zou ingenomen en geplunderd worden; op dezen volgde terstond een ander, met een Fransche Kolonel, die niets deed dan beloven en dreigen. Twee der Regenten schenen tot de overgave geneigd; doch de Kommandant VAN LEEUWEN gaf een manmoedig en weigerend antwoord. Dan dit baatte hem weinig; want de bezetting weigerde te vechten, en

de Burger-Officiëren de zwakte der stad kennende, en geen hoop op ontzet hebbende, wilden het uiterste niet wagen; zoodat men tot de capitulatie moest overgaan; die dan ook den volgenden dag gesloten werd. Men bedong voorwaarden zoo goed men kon; maar de Franschen hielden die hier zoo min als elders. Toen zij in het volgende jaar 1675 de stad verlaten moesten, persten zij de reeds uitgeputte burgers nog 3600 gulden voor brandschatting af. In de gemaakte capitulatie was bepaald, dat men van stadswege 12 gijzelaars zou leveren; deze waren JOHAN DE BIJE, ridder tot *Waardestein*; JOHAN DE KOK (*de Oude*), FRANCOIS VAN MEURS (*de Dikke*), en JOHAN DE KOK (*de Jonge*), en uit de burgerij SCHOOK AART GORIS VAN BEEST (die de eenigste R. K. was), JOHAN VAN DEN GEVER, BRUSTEN BRUSTENSE, DIRK VAN 'S GRAVENWEERD, NOY DE ZWART, JAN VAN LOENEN, HENDRIK VAN LOENEN en DIEDERIK SOWAAL. Deze werden, terstond na het gemaakte verdrag, gewapenderhand op het stadhuis gebragt, aldaar in eene kamer, zonder eten of drinken, opgesloten, onder opzigt van eene sterke wacht bewaard, en alzoo behandeld als misdadigers, die den dood verdiend hadden. Doch de Heer LOUBONIE van BOMMEL kwam hun aanzeggen, dat zij, onder zijnen borgtogt, naar huis konden gaan, om zich te ververschen, mits zij beloofden, binnen één uur tijds weder te komen. Den volgenden nacht werden zij nog sterker bewaakt, en daarna, onder geleide van eenige muskettiers, naar het huis van den Commissaris RENAU overgebragt, zonder dat het iemand geoorloofd was hun aan te spreken. Een der burgers, de vrijheid nemende, in het voorbij gaan, zijne vrouw toe te roepen, dat zij hem eenen reiszak met linnen en eenen mantel aan des Commissaris huis bezorgen zoude, werd daarover zeer vinnig met de tromp van een snaphaan in de zijde gestoten, met bijvoeging van: *Marche donc bougre*. Ofschoon zij nu genoegzaam drie dagen zonder eten of drinken geweest waren, kregen zij echter bij den Commissaris mede niets; doch aldaar werd hun vergund, dat hunne vrouwen hun iets mogten zenden. De Commissaris, zijnen maaltijd gedaan hebbende steeg te paard; vier van de gijzelaars kregen nauwelijks voor hun geld eenen wagen, doch de overigen, hoe zwak ook, moesten te voet volgen, onder bedreiging, dat, zoo een van hen slechts een weinig ter zijde ging, hij terstond zou doorschoten worden. Dus kwamen zij in de grootste vrees te Tiel, alwaar eenigen het ontvlugten en de overigen in het volgende jaar gerantsoeneerd werden.

Ruim een eeuw later deelde de meermaals bedreigde Bommelerwaard, weder in dit lot. Eerst bezet geweest door Engelschen en Emigranten, werd door hen bij de aannadering van de Franschen in 1794 ontruimd. Op een eiland, door twee groote rivieren omspoeld, wilden zij zich zoo min ophouden als in eene met beleg bedreigde vesting. Zij togen naar den Tielerwaard, die een ruimer veld ter ontkoming aanbod. Staatsche benden, onder den Prins VAN HESSEN-DARMSTADT, vervingen hen, op dezen door hen ontruimden gevaarlijken grond. ZALT-BOMMEL strekte tot hoofdkwartier aan dezen Krijgsbevelhebber. Reeds voor den 21 December was de vorst zoo sterk dat de Maas vast bleef zitten. Drijsijs vulde de Waal, en het liet zich allezins aanzien, dat ook deze welhaast eene vaste ijskorst zou worden. Waagden het de Franschen om den bevloerden stroom over te gaan, dan liepen de krijgslieden in den Bommelerwaard gevaar, om krijgsgevangen te worden gemaakt. Het schijnt ook dat de verspreide, ofschoon onzekere, hoop op eenen wapenstilstand en het daaruit voortgevloeide

bevel om alleen verdedigenderwijze te werk te gaan, aanleiding gegeven hebben, om het minder noodzakelijk te achten, die posten sterk te bezetten. De voorheen met krijgsvolk opgevolde dorpen Hurwenen en Rossum werden ontruimd en het volk in ZALT-BOMMEL verlegd. Een groot gedeelte der Staatsche krijgsmagt verliet het eiland, niet zonder veel moeite en met groot gevaar over de Waal trekkende, door het steeds toenemend en opeenschuivend drijfwijs belemmerd; nogthans voerde men het zwaar geschut mede. Het was echter maar eene gedeeltelijke opruiming, overal bleven de buitenposten bewaakt en het fort St. Andries behield de krijgsbezetting. Toen de Waal zich met der daad vastgezet had, zoodat de rivier tot overtrekken geschikt was, keerden eenige krijgsbenden na de voorheen verlatene posten terug. De Generaal DAENDELS, destijds bij het Fransche leger dienende, kreeg bevel, om den 26 December de overtocht naar den Bommeler-waard te ondernemen. Hij deed zulks aan het hoofd zijner brigade, 1500 man sterk. Onvoorzien van geschut trok hij en zijne onderhoorige manschap, bij het dorp Driel, met geveld geweer, de Maas over. Geen wederstand van belang ontmoetende, maakte hij zich meester van den Bommeler-waard, en nam de krijgslieden, die niet hun behoud in de vlugt zochten, krijgsgevangen. Ofschoon deze aanval in den vroegen morgen geschied was, kreeg de Prins van HESSEN-DARMSTADT, in de stad ZALT-BOMMEL het opperbevel voerende, niet vóór 9 ure, daarvan berigt. Onverwijd deed hij een aantal Grenadiers de stad uittrekken, om de toegangen te bezetten. Aan het hoofd van de drie, onder hem staande, bataillons toog hij de stad uit, en poogde, aan den kant van Hurwenen, den inrukkenden DAENDELS te keer te gaan. Vruchteloos was deze tegenstand. De Franschen drongen door en bereikten ZALT-BOMMEL. Wel waren de poorten gesloten; doch den weg over de grachten door het ijs gebaad vindende, stormden zij te voet en te paard die vesting van alle kanten binnen. De verbaasde inwoners, die eerst weinig uren geleden den overtocht der Franschen vernomen hadden, hielden de inrukkende krijgsbenden, in de eerste oogenblikken, voor eigen volk, dat overhaast de stad weder binnentrok. Kort duurde die misvatting, en ofschoon de ontsteltenis groot was, bij het eerst gevormd denkbeeld, dat hunne verdedigers in zoo bijster eene wanorde de stad weder intogen, waren de schrik, de verwarring en de woeling van strijdige denkbeelden onbeschrijfelijk, toen het geen twijfel leed, of het waren de Franschen, die van alle kanten aanrukten en de stad stormenderhand vermeesterden. De Hoofden der nog in de stad geblevene bezetting, op eigen behoud bedacht, of van meening ZALT-BOMMEL nog te verdedigen, hadden de Regering van de gelegenheid verstoken, om, op eenigerlei wijze, met eenen overrompelenden vijand te dadigen. Men wilde de Franschen de sleutels der stad aanbieden; maar deze waren in die verwarring niet te vinden. Een burger, zegt men, waagde het nog om eene poort te openen, en dus een blijk van overgave te geven, dan het onophoudelijk schieten deed hem van dit oogmerk afzien. ZALT-BOMMEL kon dus niet anders aangemerkt worden dan als stormenderhand te zijn ingenomen, en uit dien hoofde blootgesteld aan plundering en al de ongeregeldheden, die het barbaarsch zoogenaamd regt des oorlogs geoorloofd en wettig kurt. De beginselen daarvan openbaarden zich welhaast, de huzaren, gevolgd door anderen, ondernamen geweldadiger hand de huizen binnen te dringen, en wat hun voorkwam weg te rooven. Dit maakte, dat het bij de inrukking der Franschen in den beginne zeer ruw toeging, en eenigen

geen geringe schade leden. Dan dit werd spoedig gestuit en de overmeesterende Franschen vergenoegden zich, met alles in de winkels te koopen voor assignaten, die zij, ter waarde van negen stuivers de Livre, den winkeliers opdrongen. De uitgetogen Prins van HESSEN-DARNSTADT kreeg berigt van de vermeestering der stad, en, het hernemen onmogelijk keurende, trok hij de Waal bij Rossum over, en kwam behouden te Op-Hemert aan, met achterlating der legerbehoefden, die de Franschen in handen vielen.

De rampen des oorlogs van deze stad aldus kortelijk voorgesteld hebbende, moeten wij nog melding maken van andere onheilen, die zij, zoo door brand als watersnood, geleden heeft, alsmede van andere gebeurtenissen alhier voorgevallen. In het jaar 1525 zijn in ZALT-BOMMEL 900 huizen afgebrand, zoo dat er niets van de stad ongeschonden is blijven staan dan de Grootte kerk.

Boven is reeds gezegd, dat de toren van de kerk door den brand van 1558 aangestoken werd; weder vernieuwd zijnde, werd hij, in 1696, door den bliksem getroffen en verteerd.

Nadat ZALT-BOMMEL slechts één jaar van de Franschen verlaten was, werd het met het grootste gevaar bedreigd, namelijk door eene doorbraak in den Lodijkerdijk, en in dat zelfde jaar andermaal door een zwaren ijsgang. In 1740 was te ZALT-BOMMEL mede alles in de grootste benaauwdheid. In 1781 moesten de inwoners, wilden zij zich voor de overstroming van den Bommelerwaard beveiligen, de drie poorten aan de waterzijde der stad afdammen.

De overstroming van 1809 deed zich ook te ZALT-BOMMEL streng gevoelen, want door het overloopen van het water over de dammen en het doorbreken daarvan werd in de stad zeer veel schade veroorzaakt, zoo door het instorten van muurwerk, het ontstaan van openingen in den grond en in sommige huizen, als voornamelijk door het onverwacht en oogenblikkelijk indringen van het water in onderscheidene woningen, waardoor vele goederen niet konden geborgen worden, maar geheel moesten bederven; gelijk ook de dijken van de stad en het schependom door overstorting van het water en het slaan der golven op onderscheidene plaatsen zwaar beschadigd waren.

In 1816 had deze stad en haren omtrek weder zeer veel van het water te lijden.

Tot in den jare 1831 werden, bij hoog opperwater en ijsgang, ten einde overstroming voor te komen, drie der vijf aanwezige poorten toegedamd. Buiten het ongerief hieruit ontstaande, leerde de onderzinking meermalen, dat dit middel van tegenweer niet altijd voldeed en nog in den jare 1850 stonden alle de dammen op het doorbreken. Sedert is hierin eene belangrijke verandering te weeg gebracht, door den grondslag der poorten en der belendende huizen op te hoogen en de stad aan de rivierzijde van eenen dijk te voorzien, ten gevolge waarvan nu eenen hooger stand van water wordt gekeerd, dan met de bandijken van den waard geschiedt, en er geen vrees voor overstroming meer bestaat.

De Regering van ZALT-BOMMEL in het jaar 1765, na het overlijden van een Schepen en Raad dier stad, voorziende dat, wanneer zij de gilden de keuze lieten, in het vervullen van die opengevallen regentsplaats, de benoeming zou vallen op een persoon hun onaangenaam, hadden de gilden zoeken te bewegen, om met deze vervulling te wachten; tot dat de Prins van ORANJE, in het naast volgend jaar, zijne meerderjarigheid bereikte, ten einde daardoor een blijk te geven

van de genegenheid der Regering en burgerij, om naar zijne keuze eenen Regent te ontvangen. Geen der gilden, behalve dat der zakdragers, gaf gehoor aan dien voorslag, maar zij verzochten, overeenkomstig het bezworen regt van voogdijschap staande de minderjarigheid des Erfstadhouders, te mogen blijven bij de vrije benoeming van eenen nieuwen Regent. De Regering gaf vrijheid, om de gilden te mogen vergaderen en, zoo als men het noemt, *te plooijen*; een der verzoekers tot dit voorregt, dien zij gaarne in de Regering zagen, noemden zij, doch den naam des anderen verzoekers, dien zij vreesden tot Mederegent te zullen krijgen, werd door hen verzwegen. Toen deze laatste het besluit der Regering hoorde voorlezen, zonder melding van zijnen naam, vroeg hij den voorzittenden Burgemeester of het hem ook geoorloofd zoude zijn mede te *plooijen*? Dit werd hem toegestaan. Bij de opneming der stemmen bleek, dat de Heer, dien de Regering liefst verwijderd zag, eene groote meerderheid van stemmen bekomen had. De Regering, dit ziende, beraadslaagde, om, overeenkomstig een bij haar genomen besluit, van het voorgevallene aan de Staten kennis te geven. De Dekens der gilden bleven niet achterlijk, om het regt der vrije verkiezing der burgerij, of wel den gilden toebehoorende te verdedigen, en vorderden van de Regering, door aangestelde zaakbezorgers, de staatspapieren, betrekkelijk het verhandelde wegens verlatene of opengevallene regeringsplaatsen. Deze vergunde zulks gedeeltelijk. Tegen den voorjaarslanddag, in April, maakten de strijdende partijen zich gereed, om voor de Staten ieder hun regt te verdedigen. De Regering ontvouwde in eenen brief hare gehoudene handelwijze, en beweerde de regtmaticheid daarvan; terwijl de Dekens der gilden, in een betoog-schrift, het regt eener vrije verkiezing staande hielden. Twee wegen, om door vriendelijke tusschenspraak het verschil te vereffenen, werden vruchteloos ingeslagen: waarop de Staten van Gelderland oordeelden, dat de persoon, die door de meerderheid van stemmen der gilden gekozen was, als wettig verkooren, volgens de vrije keus, hun gedurende des Stadhouders minderjarigheid toekomende, moest worden aangemerkt.

Zoo zeer als elders in Gelderland bleek, in het jaar 1787, de tot ORANJE overhellende denkwijze der burgers te ZALT-BOMMEL. 's Prinses verjaardag, twee jaren openlijk ongevierd gelaten, werd in dit jaar vereerd met het laten waaijen der Oranjevlag van het raadhuis, met het lossen der kanonnen, het spelen van het klokkenspel, vervangen door het slaan der pauken en het steken der trompetten. Dit geschiedde met goedkeuring van de meerderheid der stedelijke Regering; terwijl zij het schieten en afsteken van vuurwerken verboden had. Eenige ijveraars namen dit verbod niet in acht, en lieten het niet bij het vlaggen en verlichten van huizen berusten, maar schoten den geheelen dag en nacht lustig door, er kleine vuurwerkjes bijvoegende. Om dezen verjaardag te vereeren, trok eene bende jongens op, onder een oranje-papieren vaandel, versierd met strikken van de zelfde kleur. Met hunne wapenrusting, uit knuppels en houten sabels bestaande, deden zij bewijs van wapenhandel voor de huizen van eenige Regenten en personen, die zij wisten, dat in zulk een spel behagen schepten en hen daarvoor beloonden. Geene ongeregeldheden of baldadigheden grepen er plaats, en den Bevelhebber der bezetting, den Baron von PATKULL, gaat den lof na, van alles ter voorkoming daarvan aangewend te hebben. Buiten voorkennis der Regering, was kort te voren te ZALT-BOMMEL eene societeit opgericht, onder den naam van de *Opregte Vaderlandsche societeit*. Welhaast ontstond er mede eene Orangesocieteit, waarin geene andere

tot leden werden aangenomen, dan die gene verklaring onderteken- den, dat zij niets tegen de Regering der stad hadden in te brengen. Het vuur van tweedragt smelde nu onder de asch en sloeg met eene schrikbarende vlam uit, toen het Oranjegezinde gedeelte der burgerij, hoogst misnoegd over het aanhouden der Prinses te Goejan-Verwel- lesluis, dit misnoegen tot wraak liet aangroeijen, en aan den dag legde door, tusschen den laatsten Junij en eersten Julij, bij eenige Patriotten de glazen in te slaan en die geweldadigheden op den vol- genden dag met driester geweld door te zetten. De bezetting, door den boven met lof vermelden Bevelhebber in de wapenen gebragt, stuitte den verderen voortgang van die burgerplaag en stoornis der openbare rust. Genoeg had zij echter gewoed, om de Patriotten voor erger beducht te maken, en zonder wederstand zich te schikken naar den wil van hunne tegenpartij. Deze, met de aangerigte stoornis den schrik wel diep in het hart gejaagd hebbende, zegevierde. Ten betoon hiervan werden zegebogen opgericht, oranjestrikken gedragen en eene oranjevlag op den toren gezet en van het stadhuis uitgestoken. Bij eene scherpe afkondiging tegen alle verdere oproerige bewegingen, die thans het bedoelde einde daar ter stede bewerkt hadden, moest de onderdrukte partij een scherp verwijt hooren, en het leed verkroppen, dat zij openlijk werden afgemaald als de oorzaak der onlusten, die deze stad beroerd hadden, terwijl de door hen opgerigte vaderlandsche societeit verboden werd. Tot het vrolijk vieren van de behaalde te onderbrenging der patriotten, had de schamele gemeente geld noodig, en bediende zich van het algemeen gebruikelijk middel, om bij de huizen rond te gaan, ten einde de burgers en ingezetenen geld af te vragen, tot aankoop van wijn, bier en sterken drank; dit echter ging de Regering door eene afkondiging te keer. Om het onaangename hiervan voor die partij eenigzins te verzachten, en er iets bitteres voor de patriotten onder te mengen, werd in die zelfde afkondiging, » ter voorkoming van alle ver- » keerde inboezemingen, die sommige kregen door deze en geene tijd- » schriften, verboden het inbrengen en verkoopen daar ter stede van » *den Post van den Neder-Rhijn*, *den Politieken kruijer*, en dergelijke » papieren, op verbeurte van 50 gulden voor de eerste en honderd voor » de volgende keeren, te verbeuren bij iederen boekverkooper of an- » deren personen, die deze verbodene papieren te dier stede mogt in- » brengen, verkoopen en daarmede rondloopen, of die in herbergen ter » lezing voorleggen».

In 1850, is ZALT-BOMMEL de eerste Geldersche plaats geweest, die, door in het onderhoud der uittrekkene schutters te voorzien, de vrijwillige deelneming tot aansluiting aan de schutterij ten sterkste heeft uitgelokt, zoo zeer dat 50 vrijwilligers zich aan een getal van 40 dienstpligtige schutters hebben aangesloten, en deze stad derhalve, niet alleen van alle Geldersche, maar zelfs van alle Nederlandsche steden, in evenredigheid der bevolking, het grootste contingent schutters heeft geleverd, behalve het aanzienlijk aantal vrijwilligers bij andere korpsen in dienst getreden.

Het wapen van ZALT-BOMMEL bestaat in een veld van azuur, met een opstaande zwaard, ter wederzijden vergezeld van eene roos, alles van goud.

ZAMET, oud d. in *Oost-Indië*, resid. *Amboina*; op het eil. *Boewang-Besi*, een der *Uliassers*, in het zuidelijke gedeelte van dat eiland.

ZAND, voorn. schorre in *Staats-Vlaanderen*, prov. *Zeeland*. Zie WERPLAND.

AARDRIJKSKUNDIG
W O O R D E N B O E K

DER

N E D E R L A N D E N ,

BIJEENGEBRAGT

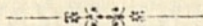
DOOR

A. J. van der Aa,

ONDER MEDEWERKING VAN EENIGE VADERLANDSCHE
GELEERDEN.

DE RTIENDE DEEL.

A A N H A N G S E L.

TE GORINCHEM, BIJ
J. NOORDUYN EN ZOON.

1854.

GEDEELTE. Deze polders zijn aldus genoemd naar den Heer ZACHARIAS PASPOORT, tijdens de bedijking te Middelburg wonende.

ZAKSCHE-GAT (HET), water in het eil. *Zuid-Beveland*, prov. *Zeeland*, gem. *Driewegen-en-Coudorpe*, in eene zuidwestelijke rigting de polders *Noord-Blazekop* en *West-Blazekop* doorlopende. Het is vermoedelijk een overblijfsel van het voorn. vaarwater *de Zwake*.

ZALSCHE-SLUIS (DE), sluis, prov. *Overijssel*, gem. *Zalk-en-Veeccaten*, in den linker IJsseldijk, nabij Zalk, is wijd 1,02 ell. met twee drijfdeuren.

* ZALLAND-DRENTHE-EN-GRONINGEN. Men heeft in dit aartspr. 43 kerken, 6 bijkerken en 1 kapel, welke door 43 Pastoors en 13 Kapellaans bediend worden.

ZALLANDSCHE-WETERINGEN (DE), onderscheidene waters, prov. *Overijssel*, als: de *Nieuwe-wetering*, de *Oude-wetering*, de *Zand-wetering*, de *Kolk-wetering*, de *Steen-wetering* en de *Hondemots-wetering* of *Raalter-wetering*, die zich onderling vereenigen en van de Geeren af, onder den naam van *NIEUWE-WETERING* naar Zwolle loopen, om verder het *Zwartewater* te vormen. Zij zijn bevaarbaar door schuitjes van 3—4 last. — Zie verder deze woorden.

* ZALT-BOMMEL beter ZALT-BOEMEL, gem., heeft 1135 bund. 57 v. r. 5 v. ell. belastbaar land. Men heeft er eene boek- (geen plaat- en steen-) drukkerij en er is nog slechts ééne looijerij. Bl. 50. De R. K. kerk is, even als de pastorij, in 1858 aanmerkelijk verbeterd. — De afdeeling van het Nederlandsch-Bijbelgenootschap telt 10, die van het Nederlandsch-Tractaatgenootschap 6 en van het Nederlandsche-Zendelings-genootschap 8 leden. Bl. 51. NICOLAAS VAN RAVESTEIN is in 1661 (niet in 1601) geboren.

ZAND, geh., prov. *Noord-Brabant*, gem. *Son-en-Breugel*, 12 min. W. van *Son*.

* ZAND (HET), gem. *Bakel-en-Milheze*; telt 4 h. en ongeveer 40 inw.

* ZAND (HET), pold., gem. *Ridderkerk*, is groot, volgens het kadaster, 74 bund. 28 v. r. 65 v. ell., waaronder 67 bund. 40 v. r. 85 v. ell. schotbaar land en watert uit door twee steenen sluizen, wijd 1,26 à 1,28 ell., op de Noord.

ZAND (HET), buit., prov. *Limburg*, gem. en 20 min. Z. W. van *Herten*; eene oppervlakte beslaande van 7 bund. 1 v. r. 25 v. ell.

* ZAND (HET) of HET ZANDT, voorn. heerl., beslaat, volgens het kadaster, eene oppervlakte van 18 bund. 78 v. r. 87 v. ell. belastbaar land. — In deze heerl. staat het zóo gunstig bekende Instituut voor R. K. jongeheeren, hetwelk thans 100 leerlingen telt. Zie *KATWIJKEN-EN-HET-ZAND (DE BEIDE)*. W.

ZANDBERG, b., prov. *Overijssel*, gem. en $\frac{1}{2}$ u. O. van *IJsselmuiden*; met 44 h. en ruim 260 inw. Deze b. maakt een gedeelte van het geh. *de Plas-en-Zandberg* uit.

ZANDBERG, geh., prov. *Limburg*, gem. en 10 min. Z. van *Maasbree*; met 10 h. en ongeveer 80 inw.

* ZANDBERGEN, buit., gem. *Rosmalen*, beslaat, met de daartoe behorende gronden, eene oppervlakte van 12 bund. 19 v. r. 18 v. ell.

ZANDBERGEN, buit., prov. *Gelderland*, gem. en 1 u. N. van *Barneveld*, $\frac{1}{2}$ u. van *Voorthuizen*, eene oppervlakte beslaande van 48 bund.

ZANDBULTEN, geh., prov. *Friesland*, kw. *Oostergoo*, griet. *Kolumerland-en-Nieuw-Kruisland*, $\frac{1}{2}$ u. Z. van *Westergeest*, waartoe het kerkelijk behoort; met 25 h. en ruim 220 inw.